

TEXT: Anders Johnson

Anders Johnson är skriftställare och har varit riksdagsledamot för Liberalerna. Han är ledamot av Kommittén för riksdagens högtidlighållande av demokratins införande. Texten bygger delvis på hans skrift "Läsarna och demokratin – ett brev till det läsande Sverige" som publicerades inom ramen för Demokratiutredningen 1997-2000 (SOU 1998:134).

DEL1

Väckelserörelsen och demokratin

När mörkret började falla på kvällen den 21 september 1848 vandrade en liten grupp människor ner till stranden vid Vällersvik i Landa socken i norra Halland. Fem män och en kvinna vadade ut i det kalla havsvattnet. En av dem var den danske baptistpastorn AP Förster och han lät döpa de övriga i Jesu namn.

De första baptistdopen i Sverige hade därmed ägt rum. Efteråt samlades gruppen i en stuga vid Borekulla någon kilometer därifrån. Där bildades Sveriges första baptistförsamling. Den sena aftonen avslutades med att man firade nattvard. Detta var födelseögonblicket för Folkrörelsesverige.

Folkrörelserna byggde demokratin

Den organisationsvåg som inleddes med baptistdopen 1848 innebar något nytt. Nu var det inte ståndspersoner som stod i centrum. I de nya folkrörelserna växte det fram en omfattande lokal verksamhet. En tradition av demokratiska mötesformer utvecklades där man tillämpade allmän och lika rösträtt och alla vuxna medlemmar räknades som jämlikar: egendomslösa och rika, kvinnor och män.

Men folkrörelsernas bidrag till demokratiseringen bestod inte bara i att de utvecklade demokratin som organisationsform. De var också den medborgarskola som utgjorde basen för många av de politiskt aktiva som skulle driva igenom den politiska demokratin och bemanna dess institutioner.

Efter det första andrakammarvalet med allmän och lika rösträtt för män 1911 var nästan två tredjedelar av kammarens ledamöter absolutister och en fjärdedel var frikyrkligt organiserade. Men folkrörelsernas insatser för demokratin låg alltså även på ett annat plan, nämligen att rörelsefolket utvecklade ett särskilt förhållande till det skrivna ordet.

De kallades läsare

Väckelserörelsens folk kallades ofta nedsättande för "läsare". Ordet hade uppstått i mitten på 1700-talet och det betyder, enligt Nationalencyklopedins ordbok, "anhängare av självständig kristen väckelserörelse med stark inriktning på egna, noggranna bibelstudier". Ordet syftade alltså på den pietistiska rörelsen som lade stor vikt vid den personliga gudsupplevelsen och som representerade ett nytt, självständigt förhållningssätt till de religiösa texterna.

Läsarna samlades i enskilda böne- och predikosammankomster, så kallade konventiklar, som leddes av lekmän. På 1820-talet började bibelsällskap och kolportörer runt om i landet att

sprida traktater, det vill säga religiösa uppbyggelse- och agitationsskrifter i väldiga upplagor. Läseriet fick sin största utbredning i Norrland där avståndet till kyrkan för många var alltför stort för att möjliggöra regelbundna gudstjänstbesök.

Egentligen hade denna typ av religiösa sammankomster förbjudits i konventikelplakatet från 1726 som gav statskyrkopräster monopol på att förkunna evangeliet, utom för husandakter, och att utdela sakramenten. Då delar av pietismen radikaliserades i början av 1800-talet, samtidigt som nya väckelserörelser nådde Sverige från framför allt Storbritannien och USA, skärptes motsättningarna i religionsfrågan. Konflikten växte till en kamp mellan det gamla överhetssamhället, där statskyrkans prästerskap utgjorde ett viktigt inslag, och de nya kraven på frihet, jämlikhet och broderskap.

Väckelserörelsen bidrog till demokratins utveckling i Sverige genom att kräva religionsfrihet och genom att framhålla betydelsen av den enskilda människans relation till de skriftliga urkunderna och därmed rätten för var och en att söka sin egen väg till sanning och bildning.

Förtryck och förföljelse av baptister

Baptistdopen i Vällersvik 1848 var, trots det stillsamma yttre skeendet, ett uppror mot samhällsordningen. F O Nilsson, baptistförsamlingens förste ordförande, dömdes av Göta hovrätt den 26 april 1850 till landsförvisning. Han emigrerade via Danmark till USA. Flera andra baptister dömdes till fängelse eller emigrerade. Trots detta växte rörelsen. 1857 höll Baptistsamfundet sin första rikskonferens och medlemstalet var då cirka 1 400.

Nilsson hävdade i sitt försvar inför hovrätten att han: ”trots det vara, icke allenast min höga förmån, utan ock min ovillkorliga plikt, att söka sanningen ur dess egentliga källa – den Heliga Skrift som ju även av den Lutherska Kyrkan erkännes vara grundregeln för allt vad som i Religionen bör läras, tros och hållas. Följaktligen har studerandet av den Heliga Skrift blivit mig alltmer och mer maktpåliggande. Endast från den Heliga Skrift har jag inhämtat de lärobegrepp som jag håller”.

Under 1850-talet fördes en hård strid om religionsfriheten och statskyrkomonopolet. Den liberala pressen tog baptisterna i försvar. Religionsförföljelserna uppmärksammades även internationellt och den brittiske premiärministern Lord Palmerston försökte förmå Sverige att tolerera baptismen. Kampen gav resultat. Konventikelplakatet avskaffades 1858 och två år senare kom dissenterlagen som gjorde det möjligt att utträda ur Svenska kyrkan om man samtidigt inträdde i ett annat, av staten godkänt evangeliskt samfund. Samma år benådades F O Nilsson och han återvände för en tid till Sverige. Väckelserörelsens expansion började på allvar då Svenska Missionsförbundet bildades 1878. Nykterhetsrörelsen började växa året efter då den första svenska logen av IOGT grundades i Göteborg.

Frikyrko- och nykterhetsrörelserna spelade också en stor roll för utvecklingen inom den tidiga arbetarrörelsen. Därifrån hämtade arbetarrörelsen organisations- och mötesformerna. Inflytandet från frikyrko- och nykterhetsrörelserna bidrog till att den reformistiska linjen segrade över den revolutionära. Nykterhetsrörelsens metoder för att få medlemmar av organisationerna invalda i politiska församlingar blev mönsterbildande då moderna partiapparater började byggas upp på 1910-talet.

Ett nytt sätt att läsa

Den utbredda läsningen har äldre anor i Sverige än väckelsen och läsarrörelsen på 1800-talet. Redan på 1600-talet var läskunnigheten spridd bland allmogen. Läsundervisningen var kommenderad uppifrån och dominerades av katekesinläring och inpräntande av dess levnadsregler. Kunskaperna kontrollerades genom husförhör, vilket innebar att texten ofta pluggades in och redovisades utantill.

Idéhistorikern Ronny Ambjörnsson hävdar att läsarna i väckelserörelsen stod för ett helt annorlunda förhållningssätt till texten. De läste inte för att lära sig ett antal regler utantill. Deras läsning hade mer av begrundan över sig. Det gällde att ta till sig det lästa och att samtala om budskapet med likasinnade. Detta sätt att läsa fördes vidare till de andra folkrörelserna, utan att de för den skull tog över det religiösa budskapet.

Den äldre "katekesläsningen" var ett led i överhetens disciplinering av undersåtarna. Även "folkrörelseläsningen" innebar en form av disciplinering, men det var frågan om en inre disciplinering där den enskilde lärde sig att kontrollera tanken och känslorna, en slags distansering som möjliggjorde överblick och reflexion. Läsningen representerade samma skötsamhetsideal som kraven på nykterhet, renlighet och ansvarstagande för sig själv och omgivningen.

Ambjörnsson konstaterar att de klassiska folkrörelserna tillsammans formade en kultur där nykterhet, bildning och något man kan kalla inriktning på idéer och idédebatt utgjorde hörnstenar. Samtidigt, menar Ambjörnsson "formulerar dessa också, genom sitt agerande, utopin, som om de tog ansvar även för framtiden. Det är en utopi som just handlar om resonemang och förnuft: världen kan bli oändligt bättre om vi bara slår oss ner och tillsammans resonerar igenom det hela, lugnt och sansat, och sedan vidtar de åtgärder som vi kommit fram till. Låt oss kalla detta en svensk utopi, lite präktig, lite tråkig, men, ändå, en utopi med mänskligt ansikte" (Ur Den skötsamme arbetaren, 1988).

Behärska språket och ta makten

Genom att betona vikten av eftertänksam läsning stod folkrörelserna för en avgörande medborgarskolning. Det skrivna språket är mer abstrakt och artikulärt än det talade och det var nödvändigt att behärska detta för att kunna erövra den offentliga scenen. Människor från mindre bemedlade grupper skulle lära sig behärska det offentliga språket och därmed kunna göra anspråk på att ta ledningen och makten i samhället.

Den ideologiska litteraturen, tidningar, tidskrifter, de populärvetenskapliga skrifterna och skönlitteraturen skapade en motoffentlighet, ett nytt rum för samtal mellan likställda människor. Det handlade inte om ett tilltal från en överhet till en menighet utan om ett samtal där lekmän talade med andra lekmän. Överheten hade inte längre monopol på det offentliga rummet.

Folkrörelserna bidrog samtidigt till att det offentliga samtalet blev mer pluralistiskt. Skilda riktningar framförde olika tankar, varför den enskilde ställdes inför kravet att själv ta ställning mellan stridande uppfattningar. Detta främjade framväxten av den kritiska läsningen och det kritiska tänkande som konstituerar den självständiga medborgaren i en demokrati. Folkrörelserna utgjorde en mäktig kraft i upplysningens tjänst.

Vid första världskrigets slut var de tre klassiska svenska folkrörelserna (Väckelserörelsen, Arbetarrörelsen och Nykterhetsrörelsen) ungefär lika stora, med vardera drygt 250 000 vuxna medlemmar. Var fjärde vuxen svensk var samtidigt medlem i någon av dessa rörelser. Den höga medlemsomsättningen och de omfattande aktiviteterna som nådde många utanför medlemsleden gjorde att huvuddelen av befolkningen kom i kontakt med dessa folkrörelser.

Historien om Sveriges demokratisering under de senaste seklen är i väsentliga delar historien om erövringen av språket och språkets instrument. Det var en kamp som fördes på flera plan: en politisk kamp för tryckfrihet. En ekonomisk kamp om de praktiska möjligheterna att läsa. En social kamp som riktade sig mot de fördomar mot läsandet som fanns i alla samhällsskikt. Och slutligen en mental kamp som handlade om hur enskilda människor erövrade insikt om läsningens betydelse.

Ett nytt religiöst landskap

Det religiösa landskapet ser i dag radikalt annorlunda ut i Sverige än för hundra år sedan. Sverige räknas i dag som ett av den fria världens mest sekulariserade länder. Det handlar både om att människors religiösa identifikation och deltagande i religiösa aktiviteter har minskat och om hur frågor kring religion behandlas i det offentliga samtalet. Andelen svenskar som säger sig sakna religionstillhörighet är drygt 20 procent.[1]

När Svenska kyrkan år 2000, efter flera decenniers debatt, skildes från staten – eller ”genomgick en relationsförändring” som det officiellt heter – kan sekulariseringsprocessen av statsmakten anses fullbordad, med ett undantag: Regentens religionsfrihet är strikt begränsad i successionsordningen eftersom denne ”alltid skall vara av den rena evangeliska läran, sådan som den, uti oförändrade Augsburgiska bekännelsen, samt Uppsala mötesbeslut av år 1593, antagen och förklarad är”.

År 1920 tillhörde 99 procent av svenskarna Svenska kyrkan. En del av dessa tillhörde dock väckelserörelsen men hade avstått från att söka utträde ur Svenska kyrkan. Ett motiv kunde vara att de inte ansåg att de behövde vända sig till en statlig institution för att få sin religion ”godkänd”. Bland den procent som inte tillhörde statskyrkan fanns framförallt judar, katoliker och ”dissenter”, alltså medlemmar i en frikyrka som utträtt ur Svenska kyrkan.

Den andel svenskar som tillhör Svenska kyrkan har minskat från drygt 80 procent vid millennieskiftet till knappt 60 procent i dag. Även de traditionella väckelserörelserna har tappat medlemmar. De utgör i dag drygt tre procent av befolkningen.

Men vid sidan av dessa samfund har nya samfund tillkommit och växt, främst till följd av invandring till Sverige. Att beteckna dessa som ”invandrarsamfund” är dock missvisande, eftersom en stor andel av deras medlemmar tillhör andra eller tredje generationens svenskar. Drygt fyra procent i Sverige är medlemmar i katolska, ortodoxa och övriga kristna kyrkor. Andelen muslimer är 2,5 procent. Totalt är över en miljon tillhöriga till ett minoritetssamfund.

Av Svenska kyrkans medlemmar besökte knappt 30 procent en kyrklig verksamhet någon gång under 2019. Motsvarande andel i väckelserörelsen var nästan 80 procent, i de övriga kristna samfundet mellan 40 och 50 procent samt bland muslimerna ungefär en tredjedel. Av hela den svenska befolkningen deltar endast fem procent regelbundet i religiösa sammankomster.

Demokratiska utmaningar i det nya landskapet

Sverige är i dag både ett starkt sekulariserat och ett mångreligiöst samhälle. Å ena sidan har vi en majoritetsbefolkning som är uppvuxen i ett officiellt lutheranskt land men där många saknar religiös övertygelse och egna erfarenheter av religionsutövning. Å andra sidan har vi en växande grupp svenskar med invandrarbakgrund som är religiöst aktiva, och dessutom bekänner sig till en trosuppfattning som känns främmande för majoritetsbefolkningen.

Detta nya religiösa landskap skapar dubbla integrationsproblem: Hur ska en sekulariserad person ur majoritetsbefolkningen förhålla sig till någon för vilken religionen är en central del i tillvaron, och dessutom bekänner sig till en "främmande" religion? Och hur ska politiker, myndigheter, näringsliv och civilsamhälle förhålla sig till detta nya landskap?

Vi kan jämföra situationen i Sverige med exempelvis Frankrike där samhället är mindre sekulariserat än i Sverige, men där staten och exempelvis skolväsendet sedan länge är sekulärt. Man kan notera att president Emmanuel Macron, efter att ett islamistiskt terrordåd hade inträffat slog fast att Frankrike är ett muslimskt land. Han menade att franska muslimer är lika goda fransmän som exempelvis en fransk katolik. Det är mycket tveksamt om en svensk statsminister i motsvarande situation hade vågat säga att Sverige är ett muslimskt land. I vårt offentliga samtal betraktas både staten och samhället oftast som sekulariserade.

I medierna och i det offentliga samtalet dyker religiösa aspekter ofta upp i samband med konflikter och samhällsproblem: islamistisk terrorism, hederskultur, fundamentalistiska skolor, antisemitism etcetera. Även när det är tveksamt om problemen har sin rot i en religiös övertygelse, är det ofta religionen som anses vara problemet.

Endast 24 procent av befolkningen instämde 2018 fullt ut i påståendet att "Invandrarna i Sverige skall fritt kunna utöva sin religion här". Mest negativ var inställningen till islam där 54 procent av befolkningen hade en negativ inställning till denna religion.

Det har under senare år förekommit att framträdande politiker från flera partier har krävt inskränkningar i religionsfriheten på ett sätt som nog hade varit otänkbart för tio år sedan. Det har exempelvis hävdats att religionsfriheten omfattar rätten att slippa bli "utsatt" för religiösa uttryck på offentlig plats. Det riktar sig inte mot Svenska kyrkans klockringningar eller mot Frälsningsarméns penninginsamlingar på gator och torg utan mot böneutrop från moskéer. Självklart bör en kommun i ordningsstadgan kunna få begränsa ljudstörningar även från religiösa anläggningar, men då ska samma regler gälla för alla trossamfund.

Och lika lite som religionsfriheten innebär rätten att slippa utsättas för religiösa budskap, innebär den politiska friheten någon rätt för medborgarna att slippa utsättas för politiska budskap. I så fall skulle alla valrörelser omöjliggöras.

Andra uttryck för den religiösa naivism som präglar det offentliga Sverige är kraven att förbjuda manlig omskärelse och att frånkänna människor rätten att äta kosher- eller halal-kött, att be till sin gud på arbetstid (även om det inte inkräktar på arbetet) eller att klä sig i turban eller huvudduk (även om detta inte hindrar eller försvårar den uppgift man är satt att utföra).

En undersökning från 2019 visade att en klar majoritet av svenskarna vill se förbud mot flera religiöst färgade sedvänjor såsom omskärelse av pojkar och att flickor bär slöja i skolan. Åtta av tio var negativa till trosbaserade friskolor. Fler än fyra av tio i Sverige ansåg att troende bör anpassa sin religionsutövning till majoritetens uppfattningar.

Samtidigt finns reella problem när människor från länder med bristande demokratiska traditioner och exempelvis en starkt diskriminerande kvinnosyn ska integreras i det svenska samhället. Var går gränsen mellan acceptabel mångfald och hänsyn till minoritetsuppfattningar, och de demokratiska värderingar som ska prägla hela samhället?

Det handlar exempelvis om vilka krav som bidragsgivande myndigheter ska ställa på organisationer och skolor. Det kan även handla om hur man ska ingripa mot religiösa ledare som sprider hatbudskap. Det handlar om hur personer uppväxta i länder präglad av en stark antisemitism ska övertygas om alla människors lika värde.

Hur ska politiker, myndigheter, företag och civilsamhälle på bästa sätt verka för att säkerställa att den gemensamma värdegrunden omfattar alla delar av samhället? Religiös naivism är förmodligen inte den bästa utgångspunkten. Även de som växer upp i världens mest sekulariserade land måste få insikt om vilken betydelse religionen har för många människor och samhällen – och att religiösa övertygelser kan ta sig många olika uttryck, även inom ramen för den svenska värdegrunden.

De som har förankring i den svenska religiösa traditionen och är aktiva inom Svenska kyrkan eller andra samfund skulle kunna spela en viktig roll för att öka förståelsen för den svenska värdegrunden bland svenskar i första eller andra generationen. De kyrkligt aktiva förstår religionens betydelse för individ och samhälle, och förstår det religiösa språket. Interreligiösa dialoger och andra verksamheter kan vara ett sätt att skapa fruktbara möten.

Inte minst den svenska frikyrkorörelsen kan spela en viktig roll. De har ofta en hög aktivitetsgrad bland sina medlemmar. De har en lång tradition av organisationsbyggande och folkbildning att bygga på. De har ofta också erfarenheter av att arrangera aktiviteter för människor som har kommit som flyktingar eller av andra orsaker har sökt sig till Sverige.

Väckelsefolket var med och byggde den svenska demokratin. Deras erfarenheter påminner till viss del om den situation som många nya svenskar bär på. De tillhörde en religiös minoritet. De motarbetades länge av samhällsetablissemangen och de har därmed kampen för religionsfrihet inpräntad i sitt DNA.

[1] De statistiska uppgifterna i detta avsnitt är hämtade ur Erika Willander och Max Stockman: Ett mångreligiöst Sverige i förändring, Myndigheten för stöd till trossamfund 2020.